

**ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ШАРОИТ– БОҒДОРЧИЛИКНИ
РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АСОСИЙ ОМИЛ**

Турдыбекова Замира Музапбаровна – ассистент ўқитувчи

zamiraturdibekova38@gmail.com

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Махмудова Манзурахон Жураевна – география фанлари номзоди, профессор

makhmudovamanzura@gmail.com

Наманган давлат университети

**ПРИРОДНЫЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ – ОСНОВНОЙ ФАКТОР
РАЗВИТИЯ САДОВОДСТВА**

Турдыбекова Замира Музапбаровна – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Махмудова Манзурахон Жураевна – кандидат географических наук, профессор

Наманганский государственный университет

**NATURAL GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE FERGANA VALLEY – THE MAIN FACTOR
IN THE DEVELOPMENT OF HORTICULTURE**

Turdibekova Zamira Muzapbarovna – assistant teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Makhmudova Manzuraaxon Juraevna – Candidate of Geographical Sciences, Professor

Namangan State University

Таянч сўзлар: боғдорчилик, вегетация даври, кузги совуқ кунлар, интенсив, коллектор, ёпиқ дренажлар, уруғ мевалар, лёсслашган гил жинслар, адир тоғ олди, Хўжабақирғон, Оқбўра, ихтисослашган хўжаликлар, уйғунлашган сохалар, шўрланиш, фермер хўжаликлар ялпи ҳосил.

Резюме. Фарғона водийсида табиий географик шароит агроиклимий омиллар табиий жихатдан боғдорчиликни ривожлантириш учун энг қулайдир. Худди шу хусусият интенсив боғдорчилик, сабзавот ва полизчилик минтақаси шаклланишига олиб келди. Бугунги кунда водийда нафақат боғдорчилик ихтисослашган фермер хўжаликлари бўлибгина қолмай балки мевани қайта ишловчи саноат корхоналари бирлашмалар ва цехларни ҳам шаклланишига, масулотларни экспортига ҳам ижобий таъсир этади. Натижада Фарғона водийсининг ўзига хос Республика аҳамиятига молик агаосаноат компаниялари шаклланмоқ.

Ключевые слова: плодородие, вегетативный период, осенние холодные дни, интенсивный, сборщик, сухие водостоки, семенные плоды, гниющие виды,хозяева, стреловист, специалисты, хозяева, хозяева shurlanish, фермерские хозяйства очень сильны.

Резюме. Природные географические условия и агроклиматические факторы Ферганской долины от природы наиболее благоприятны для развития садоводства. Эта особенность привела к формированию интенсивного региона по выращиванию овощей, фруктов и дынь. Сегодня в долине расположены не только специализированные садоводческие хозяйства, но и предприятия по переработке фруктов, ассоциации и мастерские, что положительно сказывается на экспорте продукции. В результате в Ферганской долине сформировались агропромышленные предприятия национального значения.

Key words: fertility, vegetative period, autumn cold days, intensive, collector, dry drainages, seed fruits, decayed gil species, adir togh oldi, Hosts, Arrowheads, specialists, hosts, hosts shurlanish, farmers' households are very strong.

Summary. The natural geographical conditions and agro-climatic factors of the Fergana Valley are naturally the most favorable for the development of horticulture. This feature has led to the formation of an intensive horticultural, vegetable and melon growing region. Today, the valley has not only specialized horticultural farms, but also fruit processing industrial enterprises, associations and workshops, which have a positive impact on the export of products. As a result, the Fergana Valley has formed agro-industrial companies of national significance.

Кириш. Боғдорчилик, узумчилик ва бу тармоқлар билан уйғунлашган сохаларни ривожланиши ҳамда худудий ташкил қилишда рельеф, иқлим, сув ва тупроқ ресурсларининг ўрни катта. Фарғона водийсининг табиий географик шароити фақат истеъмол характеридаги боғдорчиликни ва унга уйғунлашган тармоқларнинг ривожланишига ижобий таъсир этибгина қолмай, балки шу тармоқлар негизида қайта ишловчи саноат корхоналарининг ҳам таракқий этишига ва экспорт йўналишининг шаклланишида ҳам катта аҳамият касб этади.

Фарғона водийсида, кишлок хўжалик экинлари етиштириш, биринчи навбатда табиий географик шароит хусусиятларига тўла боғлиқ бўлсада,

боғдорчилик учун қулай бўлган вегетация даврининг узунлиги (263-279 кун) кўзга ташланади. Боғдорчиликда ҳар йили такрорланиб турадиган баҳорги ва кузги совуқ кунлар ҳам ҳосилдорлик ва ялпи ҳосилга сезиларли таъсир қилади.

Асосий қисм. Географик жихатдан Фарғона водийси Туркистонда марказий ҳолатни эгаллаган тоғлар орасидаги котловинадир, шимолдан Тяньшан ва жанубдан Хисор-Олой тоғ тизмалари билан ўралган. Фарғона водийсининг Ўзбекистон республикасига қарашли қисми (19,1 минг км²) маъмурий жихатдан Қирғизистон республикасининг Ўш ва Жалол-Обод вилоятлари ҳамда Тожикистон республикасининг Хўжанд вилояти билан чегарадош [1; 2].

Фарғона водийсининг ер сатҳининг тузилиши (рельеф) хусусиятларига кўра куйидаги вертикал (тик) йўналишдаги минтакаларга ажратиш мумкин.

Фарғона водийси марказий қисмини эгаллаб ётган абсолют баландлиги денгиз сатҳидан 300-400 м бўлган текислик (Марказий Фарғона) ғарбдан шарққа 110 км ва шимолдан-жанубга 70 км чўзилган бўлиб Ёз-ёвон ва Қорақалпоқ чўллари мавжуддир. Ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб Марказий Фарғона чўлларининг интенсив тарзда ўзлаштириш бошланди ва бугунги кунга қадар қарийиб 1 млн. гектар ер ўзлаштирилди ҳамда мелиоратив ҳолати яхшиланди [2].

Водий қишлоқ хўжалиги учун қулай агро-иқлимий хусусиятларга эга бўлиб, (ўтлоқли, ўтлоқи-ботқоқ ва турли даражада шўрланган шўрхоқ) гидроморф тупроқлар кенг тарқалган. Июль ойининг ўртача ҳарорати 26-28⁰ энг юқори ҳарорати 40-42⁰, айрим йилларда 44⁰, январь ойининг ўртача ҳарорати эса 0⁰ (айрим йилларда 28-30⁰) ёғин миқдори 80-100 мм (шарқда 150 мм) атрофида, вегетация даври 230-240 кун бўлиб, Ўрта Осиёдаги интенсив шомол фаолияти ривожланган регионлардан биридир. Марказий Фарғонада Марказий Осиёдаги йирик ихтисослашган қишлоқ хўжалиги корхоналари барпо этилган.

Мавжуд агроиқлимий хусусиятлар боғдорчилик шунингдек полизчиликни, айниқса қовун ва тарвуз етиштиришни кенгайтириш имкониятини беради. Бўз ва Задарё, Поп Ёз-ёвон, Бувайда туманларида етиштирилаётган қовун ва тарвузнинг қарийиб 70% га яқинини беради. Аммо қуруқ ва иссиқ ёз, сизот сувларининг яқинлиги тупроқларнинг шўрланиш даражасини ортиб бориши, баҳор ойларидаги тез-тез тақорланиб турадиган шомоллар (данақли меваларнинг қийғос гуллаган даврига тўғри келади ва май, июнь ойларида эса меваларнинг 15% ни тўқиб юборади), боғдорчилик ривожланишига сезиларли даражада салбий таъсир этмоқда. Боғларни (асосан уруғ мевалар) кенгайтиришга қаратилган тадбирлар натижасида минглаб гектардан ортиқ янги янги мевали боғлар барпо этилди. Мустақиллик йилларида адир ҳудудларини интенсив ўзлаштириш сизот сувларининг кўтарилишига катта массивларда шўрланиш, иккиламчи шўрланиш даражасининг бир мунча ортишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун бугунги кунда коллектор ва ёпиқ дренажлардан оқилона фойдаланиш, шомол эрозиясига қарши курашнинг мажмуаси тадбирлар тизимини амалга ошириш муҳим иқтисодий аҳамиятга эга бўлмоқда.

Денгиз сатҳидан 600-1000 м бўлган баланд адир минтақаси Фарғона водийси учун характерли бўлган рельеф шаклидадир. Асосан жанубда Шўрсув, Риштон, Чимён, Аввал, Муян, Сўх, Карчиғай (тоғ-шағал ётқизиклари) шарқда Новкант, Хўжабод, Қува, Андижон (катта-катта қоясимон жарликлар ва қуламалардан, лёсс ва лёсслашган гил жинслардан иборат), Шимолий Фарғонада Наманган, Чуст, Поп, Кукумбой, Сурсан адирликларида оч тусли бўз тупроқлар тарқалгандир. Адирлар ортидаги қия текисликлар аллювиал жинслардан иборат [4; 5].

Мамлакатимиз мустақилликга эришгунга қадар адирлар қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан асосан, баҳорги, қисман ёзги яйлов сифатида фойдаланиб келинган, адир ҳудудларининг интенсив

ўзлаштирилиши ва йирик ирригация иншоотлари барпо этилиши (Катта Наманган канали ва бошқалар) ҳамда насослар ёрдамида суғориш натижасида бир қатор ихтисослашган фермер хўжаликлар барпо этилди.

Фарғона водийси адир ва адир текисликларидаги агроиқлимий омиллар табиий жihatдан боғдорчиликни ривожлантириш учун энг қулайдир. Худди шу хусусият интенсив боғдорчилик ва узумчилик минтақасини Чортоқ, Янгиқўрғон, (жанубий қисмлари), Тўрақўрғон, Чуст, Поп, Хўжабод ва Булоқбоши ҳамда Сўх, Қува, Риштон туманларида Қувасой агроминтақаси типик боғдорчилик, сабзавот ва полизчилик минтақаси шаклланишига олиб келди. Бугунги кунда юқоридаги туманларда нафақат боғдорчилик ихтисослашган фермер хўжаликлари бўлибгина қолмай балки мевани қайта ишловчи саноат корхоналари бирлашмалар, ва цехларни ҳам шаклланишига ижобий таъсир этади. Натижада Фарғона водийсининг адир қисмида ўзига хос Республика аҳамиятига молик агросаноат компаниялари шаклланди.

Фарғона водийсининг шарқий, шимолий, жанубий ва шимоли-шарқий қисмлари Туркистон, Олой, Фарғона, Қурама ва Чотқол тизмалари эгаллаб ётади. Денгиз сатҳидан 1000-1500 ва 2000 м баланд. Бу тоғ, тоғ олди минтақаси иқлими бир мунча совуқ, январнинг ўртача ҳарорати эса 20-25⁰ни, йиллик ёғин миқдори 250-500 мм. ни ташкил қилади, вегетация даври 180-200 кундан иборат. Агроиқлимий хусусиятлар тоғ олди зонаси бугунги кунда интенсив ўзлаштирилиши натижасида тобора қискармоқда боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва чорвачилик тармоқларини ривожлантириш имконини беради. Бу ҳудудда ихтисослашган хўжаликлар, боғдорчилик ва узумчилик йўналишидаги, картошкачилик жойлашган ва интенсив ўзлаштириш ва ихтисослашган хўжаликлари кенгайтирилмоқда.

Сув камчил бўлган Фарғона водийси тоғ, тоғ олди минтақасининг агроиқлимий хусусиятлари боғдорчилик фақат сунъий суғориш асосидагина ташкиллаштиришни тақазо қилади. Кейинги йилларда йирик насослар ёрдамида Катта Наманган каналдан сув чиқарилишига қарамай тўлиқ таъминланган эмас. Худди шу ҳолат айни мевалар ҳосил туккан вақтда (июль-август) сувсизлик оқибатида тўқилиб кетиши туфайли ялпи ҳосил ҳажмига жиддий зарар етмоқда ҳамда ихтисослашган хўжаликларнинг иқтисодий самарадорлиги паст бўлмоқда.

Шунингдек табиий географик шароит ва омиллар Фарғона водийси қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва ихтисослашувига қулай шарт-шароит яратиш билан биргаликда (дўл ва кучли жала ёғинлари) катта иқтисодий зарар ҳам келтиради. Дўл ходисаси Фарғона водийсининг шимолий қисмида (Наманган вилоятининг адир тоғ олди туманларида) Андижон вилоятининг Хўжабод, Булоқбоши ва Фарғона вилоятининг Риштон, Сўх туманларида кенг тарқалган. Об ҳавони кузатиш станцияларининг кўп йиллик маълумотларига кўра (Наманган, Қўқон, Андижон) дўл айни қишлоқ хўжалик экинларини ва боғларни қийғос гуллаган март ойи ўрталаридан апрель-май ойларигача ва мевалар ҳосил тўққан ҳамда пишган июнь-июль ойларида кузатилади.

Фарғона водийсида сув манбалари кишлоқ хўжалик тармоқларининг ривожланишида муҳим ўрин тутди, деҳқончилик том маъноси билан сунъий суғоришга асослангандир. Сирдарё (Норин ва Қорадарёнинг қуйилишидан ҳосил бўлган) кишлоқ хўжалигининг асосий сув манбаидир. Фарғона водийсида Сирдарёнинг асосий ўнг қирғоқлари Подшоота, Косонсой, Ғовасой, Чодаксай ва бошқалар чап ирмоқлари Исфайрам, Сўх, Исфара, Шохимардон, Хўжабақирғон, Оқбўра ва бошқа кичик ирмоқлар муз ва қорлардан тўйинади ҳамда суғорма деҳқончилигини ривожлантириш учун катта имконият яратди. Шунингдек, сунъий суғоришда ер ости сувлари ҳам катта ўрин тутди. Кейинги йилларда катта ерларнинг ўзлаштиришнинг кенгайиши асосида водийда миллионлаб гектардан ортиқ ерлар суғорилмоқда, саноат ва коммунал эhtiёжлар учун сув сарфини тинмай ортиб бориши сезиларли сув танқислигини юзага келтирибгина қолмай, Орол муаммосининг кескинлашишига ҳам ўзининг таъсирини кўрсатмоқда. Фарғона водийсида сунъий суғоришнинг кенгайишида йирик канал ва сув омборлари катта рўль ўйнамоқда. Айниқса, Катта Фарғона канали (узунлиги 370 км.) 360 минг гектардан ортиқ ерни суғоради. Шимолий Фарғона канали (узунлиги 166 км), Катта Андижон канали (узунлиги 120 км.), Катта Наманган канали (1-навбатининг узунлиги 62км.) вужудга келди, ёки барча суғориш тизимларининг умумий узунлиги 2000 км. дан ортиди. Андижон сув омбори, Каркидон сув омбори, Косонсой сув омбори ва бошқа кўплаб сув омборлари (Эскиер, Чортоқ, Ғирвон, Чодак ва бошқалар) шунингдек, йирик насос станцияларини барпо этилиши водий сув таъминотини бир мунча яхшиланишига олиб келди.

Шунингдек, Фарғона водийсида таркиб топган табиий географик омиллар, боғдорчилик ҳамда бу

тармоқларга уйғунлашган соҳаларни ривожлантириш ва ҳудудий ташкил қилишда рельефнинг ҳилма-ҳил тузилиши, жойларни денгиз сатҳидан баландлиги шунга мувофиқ ёғинларнинг тақсимланиши даражасининг турличалиги ҳамда иқлим (совуксиз кунлар, совук тушиш вақтлари, қуёш экспозицияси) ва тупроқ таркиби катта ўрин тутди.

Табиий географиядаги кўпгина умумий қонуниятлардан водийда бир оз чекиниш кўзга ташланади. Вертикал минтақалик қонуниятига кўра юқорилаб борилган сари хароратнинг пасайиши ва вегетация даврининг қисқариб бориши характерли бўлса, Фарғона водийсининг шимол, жануб, ғарб ва шарқий қисмлари бир-биридан юқоридаги географик қонуниятларга нисбатан (жумладан Туркистон тизмасининг 1200 м. баландлигидаги 100-150 мм, худди шу баландликда Олой тизмасида 400 мм. ва Фарғона тизмасида 600 мм. ёғин тушади) бирмунча фарқ қилади ва боғдорчилик ҳамда бу соҳалар билан уйғунлашган тармоқларнинг табиий-тарихий ривожланиши ва ихтисослашувида ҳам яққол кўринади.

Хулоса. Фарғона водийсида қарор топган табиий географик шароит ва омиллар боғдорчилик ва бу соҳалар билан уйғунлашган тармоқларнинг ривожланиши учун ғоят қулай бўлиб, боғдорчиликда турли меваларни минтақалараро тарқалиши ҳам турличадир. Фарғона водийси Ўзбекистон қисмининг шимолий минтақасида асосан уруғли мевалар биринчи навбатда олма, нок, беҳи, жанубий минтақасида данак мевалар, биринчи навбатда, ўрик, шафтоли, олхўри, гилос шарқий минтақасида эса данакли мевалар кўп тарқалгандир. Табиий географик шароит истиқболда ҳам, шу минтақаларда ўзига хос ихтисослашган товар боғдорчилигининг ривожлантиришни қулай имконини беради.

Адабиётлар

1. Soliyev A. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. Darslik. – Toshkent: «Universitet», 2014.
2. Qurbonov Sh.B., Fedorko V.N. O‘zbekiston geografiyasi (II-qism O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi). Darslik. – Toshkent: «Yangi Chirchiq prints», 2024. G‘ulomov P., Qurboniyozov R., Avezov M., Saidova N. Geografiya. – Toshkent: «O‘qituvchi», 2020.
3. Mahmudova M.J. Farg‘ona vodiysida bog‘dorchilik-uzumchilikni rivojlantirish va hududiy tashkil qilishni takomillashtirish. Monografiya. – Namangan: «Namangan nashriyoti», 2022.
4. Makhmudova M.Ju. Prospects for viticulture in the new Uzbekistan. // Theoretical & Applied Science. №8(100), 2021. – P. 90-92.
5. Makhmudova M.J., Shomurodov A.A. Improvement of intensive garden expansion in Namangan region. // European Scholar Journal. Vol. 2, №12, 2021. – P. 48-50.